

РЕЦЕПЦІЯ БАРОКО В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

У статті розглядаються способи рецепції епохи Бароко в новітній українській поезії. Сприйняття може бути як безпосереднім (актуалізація елементів емблематичної поезії, звернення до розлогих заголовків), так і опосередкованим (крізь призму видатної постаті та її світобачення). До власне барокових концептів долучається контекст Святого Письма, античної філософії та міфології, української фольклорної традиції. На перетині зазначених текстів формується особлива метафорична мова, яка підносить буденні явища дійсності до філософської емблеми. З-поміж таких емблем у віршах Зої Жук виокремлюється емблема часу, що розглядається як співвідношення вічного та минулого. Смертність людини змушує її шукати можливість долучитися до вічності.

Ключові слова: рецепція, Бароко, емблематична поезія, емблема часу.

В статье рассматриваются способы рецепции эпохи Барокко в новейшей украинской поэзии. Восприятие может быть как непосредственным (актуализация элементов эмблематической поэзии, обращение к пространственным заглавиям), так и опосредованным (сквозь призму выдающейся личности и ее мировоззрения). К собственно барочным концептам присоединяются контексты Святого Письма, античной философии и мифологии, украинской фольклорной традиции. На перекрестке этих текстов формируется особенный метафорический язык, который поднимает будничные явления действительности к философской эмблеме. Среди таких эмблем в стихах Зои Жук выделяется эмблема времени, рассматриваемая как соотношения вечного и преходящего. Смертность человека вынуждает его искать возможности приобщиться к вечности.

Ключевые слова: рецепция, Барокко, эмблематическая поэзия, эмблема времени.

In article ways reception Baroque epoch in the newest Ukrainian poetry are considered. The perception can be as direct (actualization of elements emblematic poetry, the reference to vast titles), and mediated (through a prism of the visible person and its outlook). To actually baroque concepts joins contexts of the Sacred Letter, an ancient philosophy and mythology, the Ukrainian folklore tradition. At a crossroads of these texts especial metaphorical language which lifts every day явления the validity to a philosophical emblem is formed. Among such emblems in verse by Zoya Zhuk the emblem of time considered as parity eternal and passing is allocated. Death rate of the person compels it to search for possibilities will join eternity.

Key words: reception, Baroque, emblematic poetry, emblem of time.

Коли йде мова про літературний процес, доводиться зважати на той факт, що все нове постає у ньому за рахунок сприйняття й переосмислення елементів давно відомого. Не виняток тут і доба Бароко, відгомін якої можемо спостерігати, як на початках століття двадцятого (футуризм), так і двадцять першого. Даючи належне теоретичне осмислення процесу літературної спадкоємності, автори зосереджують увагу переважно на століттях, що минули [6; 9]. Між тим, новітня українська поезія засвідчує звернення до визначних постатей барокової доби, до засадничих принципів барокової поетики.

Зокрема, у вірші Зої Жук (Зоряни Живки) «Дивлячись на перерві з вікна аудиторії на пам'ятник Сковороді» образ філософа постає винятковим. І виокремленість українського Сократа вияскравлює прийом антитези, що покладений в основу даного вірша:

*Шляхетні, вельможні,
пишні, заможні
бенкетують на святі життя. Їм що – вони тутешні!
А я не тутешній, не теперішній.
Простий подорожній –*

Торбина порожня.

«Хліба нашого щоденного дай нам днесь...»

В руках сопілка, в серці – світ увесь [1, с. 16].

Обравши ліричним героєм твору Григорія Сковороду, авторка надає більшої об'єктивності висловленим міркуванням. Але подібна «самохарактеристика» передбачає апелювання філософськими концептами барокового мислителя. Таке покликання потужно оприявнюється в цьому восьмивірші. По-перше, маємо виразне протиставлення юрби (форма множини у перших трьох рядках) та вибраної особистості (граматичні форми однини у рядках четвертому-восьмому). По-друге, юрба виразно співвідноситься із «градом земним», тутешнім, а вибрана людина – зі світом не тутешнім, «градом небесним». Але Зоя Жук вкладає в уста Сковороди ще одну характеристику – «не теперішній», тобто не належний нашому часу. Не стільки тому, що Григорій Сковорода своїм фізичним життям належить століттю вісімнадцятому, скільки тому, що він належить світу, де духовні цінності важать більше, ніж цінності матеріальні.

Свідомість переломних епох «стику століть», «існування та свідомість людини в секуляризованому та фрагментарному світі» [4, с. 445] роблять особливо відчутною потребу в цілісному, гармонійному житті сучасної людини. Таким знаком-символом для постмодерного, еkleктичного світу стає постать Григорія Сковороди, чия філософська система не була мертвою, а втілилася в індивідуальній життєвій практиці мислителя. Сам Григорій Сковорода – своєрідний *пам'ятник-нагадування* людській душі про вічні цінності. «Він гостро реагував на той час, коли люди втрачали духовні інтереси й жили здебільшого в убогому світі матеріального забезпечення чи збагачення, за образом Сковороди: живучи лише тілом, а внутрішню в собі людину, що є Божим зерном у розумній істоті, вбиваючи, у світі суспільних аномалій» [11, с. 362].

Форма його апеляцій до людської свідомості цілковито впливала з естетики епохи, в яку випало жити й творити. Центральною категорією барокового світу, без сумніву, є категорія символу. За такого погляду «кожне буття в світі є лише «символом», репрезентантом вищого буття, вищої правди, вічного та божественного» [10, с. 189]. Символи Абсолютного мали бути зримі для читачів і слухачів, але водночас зрозумілі лише посвяченим (подібним чином будуються Ісусові притчі). Найбільш опукло відбиток вічних цінностей поставав у жанрі емблематичної поезії. Досліджуючи цей жанр, Дмитро Чижевський писав, що «техніка емблематичних творів базується на тому, що їх текст є єдністю з малюнком: найчастіше (але не завжди) маємо в вірші (короткому чи довгому) якусь вказівку на малюнок, якусь згадку того, що на малюнку зображено. Малюнок завжди і подає той «символ», ту «емблему», якої захований таємний сенс (моральний, релігійний, поетичний) має бути розкритий в поетичному тексті» [10, с. 197]. Подібну техніку побудови оповіді активно використовує Григорій Сковорода

в діалозі під назвою «Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру».

Коли пильніше приглянутися до вірша Зої Жук, то помітимо, що читач також має справу з емблемою барокового типу. На це вказує дієприслівник «дивлячись» у назві вірша (до речі, розлога назва з дев'яти слів – теж яскрава риса барокової поетики). Щоправда, емблема ніби перебуває поза текстом і поза буденним простором існування авторки, «за вікном аудиторії». Таким чином, постать Сковороди (й запропонована ним філософська система, невіддільна від мислителя) зрима, але недосяжна (за вікном), містить у собі прихований таємний сенс, який і прагне розкрити поетеса в тексті вірша.

Емблема під назвою «Сковорода» відчитується Зоєю Жук як подорожній. Тут проглядає алюзія на «Розмову п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» та на біблійне уявлення про те, що людина на землі лише шукає власний дім, однак не знаходить, бо дім її на небі. Приміром, у посланні до Євреїв 13:14 написано, що «ми не маємо тут постійного міста, а майбутнього шукаєм» [3, с. 281-282]. Зауважимо, що Григорій Сковорода не будь-який подорожній, а простий. Простота вступає в антитезу до вельможності та шляхетності (те, що сам філософ іменував знатністю), пишності (себто пихи, зарозумілості, гордості) та заможності (багатства) – рис, які властиві юрбі. Сучасність Григорія Сковороди (як і сучасність авторки вірша, отже й наша з вами) характеризувалася цими сильцями.

Філософ понад знатність ставив здатність людини до певної праці, а понад шляхетність походження – шляхетність душі й внутрішню порядність. Усіляко виступав Г. Сковорода і проти гордості, оскільки тлумачив її згідно Біблії як гріх супроти Бога. Адже все благо, що людина має в житті вона одержує від Бога, отже, не повинна пишатися ним так, наче це її особисте досягнення, але, радше, дякувати Богові за дарунок. Таке розуміння перебуває у цілковитій згоді зі Святим Письмом, зокрема посланнями апостола Павла до Коринтян: 1 Корин. 4:7, 1 Корин. 15:10 [3, с. 210, 220], 2 Корин. 3:5,6 [3, с. 225].

Людина чистого серця з погляду цього світу є бідною, бо всіляко уникає бенкетування на святі життя, обмежує себе. Але з погляду вічності вона багата, бо досягнула своє щастя й душевний мир, її внутрішня гармонія не залежить від обставин.

Зоя Жук тлумачить емблему «Сковорода» в координатах сакрального простору, апелюючи до молитви «Отче наш». Оце прохання хліба – то не стільки свідчення уникання надміру, скільки, думається, свідчення довіри Богові, єдності з ним, вдячності за сьогоднішній день і те, що людині дарується нині. «Вдячність є твердь і здоров'я серця, що приймає все на добро і укріплення», – писав Григорій Сковорода у притчі «Вдячний Еродій» [5, с. 107]. Іншою гранню сакрального простору виступає творчість людська (як відбиток творчості Бога, на образ якого створено людину). Знаком цієї творчості виступає сопілка. В античній філософії та міфології,

ідеї яких переосмислювалися українським Сократом, музика тлумачилася як сила, здатна гармонізувати світ («музика сфер» Піфагора), повертати людську душу до життя (міф «Орфей і Евридіка»). В українському фольклорі гра на сопілці викриває нечестивих і відкриває приховану правду (наприклад, у «Казці про калинову сопілку»). Саме подібне прилучення до сакруму приносить гармонію в серце. Серце ж у трактуванні філософа – це серцевина людської особистості, внутрішня людина. Коли поетеса підсумовує, що «в серці – світ увесь», то можна розуміти, що справжня людина – людина внутрішня, порухи душі. Пригадавши, що в категоріях Сквороди світ постає триєдиним – Всесвіт (макрокосм), світ символів (Біблія), людина (мікрокосм), – можна твердити, що в людське серце може ввібратися світ символів, а за його посередництвом і Всесвіт, який прийде в гармонію зі світом окремої людини.

Отже, Григорія Сквороду сміливо можна вважати емблемою часу, в якому найвищою цінністю є людська душа, її чистота та порядність. Подібний час в історії людської цивілізації належав як до минулого (міф про Золотий вік), так і до майбутнього (життя у раю чи в Божому Царстві після другого пришествя Ісуса Христа на землю), але ніколи – до сучасності. Григорій Скворода, розглядаючи у своїй філософії проблему часу (як координат людського існування) та вічності (як координат існування Бога), стверджував, що людина спроможна досягнути гармонії духовного та матеріального «тут-і-тепер». Для цього треба жити на цій землі за законами вічності, що дасть змогу проявитися Царству Божому «всередині нас». Внаслідок повного накладання координат відбувається примирення минушого та вічного. Потреба серцевого спокою – це потреба людини будь-якого часу, ось чому постать Григорія Сквороди незмінно привертає до себе увагу, залишаючись до кінця непізнаною, як епоха, яка її народила.

Вірш, присвячений постаті Григорія Сквороди, не єдиний, витриманий Зоєю Жук у дусі барокової поезики й пронизаний ремінісценціями з творчості філософа. До таких належить і вірш «Дивлячись на годинник». Щоб відчитати вповні ці ремінісценції, слід пригадати, як осмислювалися час і вічність поетами епохи Бароко.

Наприклад, Павло Русин із Кросна у вірші «Прихід зими» наголошує на швидкоплинності людського життя (лексемами «поки, поспішним, невдовзі, кваплива»), закликаючи користати з відведеного часу:

*З часу свого користай, коли можна ще, поки нам
у щасті
Сприяє доля, – слухай серця голос.
Ось уже й старість брідка, шкутильгаючи, йде
поспішним кроком,
Невдовзі і смерть кваплива нас настигне [7, с. 453].*

Час сприймається поетом у вимірі індивідуального людського життя, звідси й присвійний займенник

«свого». У вірші того ж автора «Похвала поезії» час отримує виразно негативну конотацію з семантикою руйнування:

*Що ж бо є тривким на зрадливім світі?
Хутко смерть бліда кожен плід стинає.
Вперто час гризкий і руйнує, й точить
Все довкола себе [7, с. 445].*

У вірші Даміана Наливайка «Прозьба чителникова о час» час не тільки дорогий, неоціненний, а й позичений мовцеві досить скупю. До того ж, час швидкоплинний, а спинити його неможливо:

*Часе дорогій, часе непереплачоний,
назбыть скупюю вагою мнѣ узычоний,
Быстрѣй над морській корабль живот мой провадиши,
нѣгде для спочиненья з нами не завадиши [7, с. 516].*

Розуміння часу як позики Бога людині маємо й у вірші Лазаря Барановича «Про час для всього – доброго, злого». Позику потрібно буде повертати, але не весь час можна повернути Богові, а тільки той, що не розтрачений марно, той, який провели з думкою про Бога і власну душу. Бо такий час стає запорукою доброї вічності.

*Є час для всього, мудрі так казали,
Котрі на світі добре все пізнали.
Час народитись, смертний час чатує,
Бог забере в нас, бог нас обдарує.
... Тобі як, Боже, час ми повертаєм –
Час не марнуєм, а про себе обаєм.
Час цей зверни на добру вічність, Боже,
Поки нам вічність думку не тривожить [8, с. 297-298].*

Таким чином, смерть стинає кожен плід, але не кожен плід гине зі смертю людини. Повертаючи Богові те, що Йому належить, людина здійснює шлях по вертикалі, тим самим повертаючись до Бога. Час у поетів сімнадцятого століття не постає однозначно негативним, бо плід духовний бачиться їм незнищеним. Завдяки цьому виникає аналогія людських плодів і плодів природи, особлива похвала належить літу як порі збирання врожаю, хоча кожен період часу (який тлумачиться як неоднорідний) вартий хвали, бо є творінням Божим, як це видно із вірша Климентія Зіновієва «О временах літніх і о зимніх»:

*Бог-Господь сотворив нам времена і літа,
котрії будуть тривати до кончини світа.
І часи теж всякій од нього створенні,
Но найтаче літній од всіх ухваленні [8, с. 357].*

Сприйняття часу як явища неоднозначного спостерігаємо й у творчості Софронія Почаського. Автор розглядає час у стосунку не до окремої особистості, а до суспільства. Приміром, у першому вірші «Парнасу», присвяченому Клію, поет пише, що «давніх віков одмінний час трудне завитий» [8,

с. 250]. Минуле бачиться часом важким для розуміння, оскільки воно відмінне від поетової сучасності. Іншим бачиться й час астрономічний, що визначає утворення й рух планет (див. згадку про «вдячних годин одміну», «часи не єднакі» у заключному вірші того ж «Парнасу» під назвою «Аполло» [8, с. 357]).

Неоднозначність часу, бажання наголосити на різних його ознаках спричиняє пошук відповідних символів на позначення часу. Оскільки культура Бароко – сакральний універсум, то основою символізації часу найчастіше виступають тексти Святого Письма. Так, коли Касіян Сакович укладав «Вірші на жалосний погріб...» [8, с. 224], то звернувся до уявлення, що людина минає, як сон, як трава, як тінь. Порівняй ці образи з текстом Псалмів 90:5, 39:7 [3, с. 671, 640].

Іоанн Величковський у вірші «Сонце, час» наголошує на тому, що час спинити неможливо:

*Прудко єст сонце, але прудкий час немало,
Час ніколи, а сонце колись юж стояло* [8, с. 313].

Найпоширенішим і, на перший погляд, найпростішим символом часу є годинник. Плинність часу чудово обігрується за допомогою нерівноскладового вірша та багатозначності слова минути (хвилини; пройти мимо, завершитися) у вірші Іоанна Величковського з книжечки «Зегар з полузегарком» [8, с. 320-321], а нестримність часу й смертність людини зримо відображено у вірші «На образ старця з клепсидрою» того ж автора [8, с. 313].

В останньому вірші використовується принципи емблематичної поезії. Такі принципи використовує й Зоя Жук у вірші «Дивлячись на годинник». Подаючи коротку вказівку на образ дійсності, як це робилося бароковими авторами в першому типі епіграм, поетеса «обмежується тільки на розвинення образу, не даючи його «викладу», інтерпретації» [10, с. 198-201]. Уже в зачині вірша виникає протиставлення кінцевого часу та вічності. Зауважмо, що час постає плинним, і водночас, спрямованим до вічності, яка визначається через безмежжя спогаду/забуття:

*Час плине
лине
в безмежжя пам'яті
(чи забуття)* [1, с. 15].

Надалі нерозривна єдність вічності й часу демонструється на прикладі людського життя, до того ж вічність (персоніфікована в коханні та ніжності) породжує час, зароджуючи нове життя:

*Серця биття, серцебиття –
Природний годинник,
Що виник
зі мною
в лоні
вічної закоханості
вічної ночі ніжності* [1, с. 15].

Зоя Жук не тільки вибудовує аналогію механічний годинник – природний годинник, а й актуалізує через другу складову цієї аналогії один із ключових символів – серце. Як зауважував Д. Чижевський існувало два основних засоби, які підвищували естетичну якість барокової епіграми: «повторення певних слів, зокрема тих, ... які найтісніше зв'язані з думкою, що її влито в форму епіграми; ... певні співзвуччя, словесні гри, внутрішня рима чи асонанс, або алітерація». Характерні риси української барокової епіграми зустрічались і в емблематичній поезії того часу [10, с. 36, 201].

Спрямованість часу до вічності, заявлена в зачині вірша, з новою силою постає в його кульмінаційній точці:

*Час стримить.
Мить, мить, мить –
Стріла плинності
націлена в серце кінечності,
в майбуття, небуття, забуття* [1, с. 15].

Швидкоплинність часу передається за допомогою повтору іменника «мить», а його прагнення руху через дієслово «стримить», що утворює з іменником внутрішню риму. Устремління часу до стрімкого руху відображено авторкою через символи стріли, націленої в серце. Зауважмо, що символи стріли й серця надзвичайно поширені й мають чимало трактувань, для прикладу О.І. Потапенка: «У християнстві серце, пробите, стрілою, усимволізувало спокуту. Стріла – символ світла, кари верховних богів, швидкості, разючості смерті та перемоги» [2, с. 112, 124]. Хоча стріла символізує плинність часу (тут маємо перегук із першим рядком вірша) вона означає не тільки смерть людини, а й смерть кінечності, смерть смерті. Отже, «стриміння» часу в майбуття, в небуття (смерть), забуття (тут: не тільки вилучення з пам'яті, як було в четвертому рядку вірша, а й перебування за буттям, у вічності). Подібне трактування емблеми стріли зустрічається у філософських трактатах Григорія Сковороди. Як заузначає В. Шевчук, «серце, що стримить до вічного, позначувалося образом стріли, вгору націленої» [11, с. 191].

На користь подібного трактування свідчать заключні рядки вірша Зої Жук. Хід механічного годинника нагадав інтерпретатору емблеми биття серця. Але в самому житті криється неминучість смерті. Вона вражає своєю раптовістю, як вибух. Звідси виникає аналогія серця з міною (її годинниковий механізм розраховано на чітко визначений період часу). Але людина здійснює повернення до вічності не тільки в момент смерті, а й на шляху до цього моменту. Ідея повернення або кола є однією з головних у філософській концепції Г. Сковороди. Рух у Григорія Сковороди пов'язаний з фігурою кола. «Бо кінець, як в кільці, знаходиться завжди біля свого початку, залежний від нього, як плід від насіння свого» [5, с. 118]. Отже, щоб досягти завершеності, людина повинна повернутись до свого початку. Таким початком є Бог. Він єдиний, хто «нас загублених знаходить і

нам же самих нас повертає» [5, с. 338]. Якщо в першій частині вірша вічність породжувала час, то в завершальних рядках час містить у своєму лоні вічність. Таким чином, маємо ще одне кільце, в якому знімається опозиція часу й вічності, а людина набуває здатності радіти:

*Серцебиття –
міна сповільненої дії.
Радію
вічності,
до неї повертаюся стежиною щоденності* [1, с. 15].

Вірш Зої Жук «Дивлячись на годинник» написано у стилі барокової емблематичної поезії з вказівкою на малюнок/об'єкт дійсності. Грунтується він на численних повторях, що теж є характерною рисою барокової емблематичної поезії. До таких повторів належать 1) лексичні: плине-плинності (1-й і 14-й рядки); серця биття-серцебиття (5-й і 17-й рядки); вічної-вічності (10-й, 11-й і 20-й рядки); забуття (4-й і 16-й рядки); 2) фонетичні або звукописні: плине-лине (2-й і 3-й рядки); серцебиття-майбуття, небуття, забуття (5-й, 17-й і 4, 16-й рядки); стримить-мить, мить (12-й і 13-й рядки); контекстуальні: серце-природний

годинник (15-й і 6-й рядки). Власне, ці повтори несуть у собі ідею кола, годинникового циферблату, ідею часу. «Час значить не тільки рух в небесних колах, але й міру руху, яку давні греки називали ритм» [5, с. 121-122], – зауважував Григорій Сковорода. Саме час, його характеристики та стосунок до вічності – основне питання, яке філософськи й мистецьки осмислювали поети епохи Бароко. Це питання перебувало й у центрі філософського осмислення Григорія Сковороди.

Розробляючи тему часу й вічності, Зоя Жук апелює до емблем часу й вічності, використаних українським філософом у трактатах «Кільце», «Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру», «Нарккіс, розмова про те: пізнай себе». Цей ряд не лише показує, що Григорій Сковорода належить своєму часові (епосі Бароко) й є його емблемою у свідомості багатьох читачів, а й те, що розроблена ним емблематично-символічна концепція життя на часі на початку ХХІ століття. Отже, Григорій Сковорода не лише емблема конкретного часу (ХVIII століття), а й часу ідеального, де панують духовні цінності. Ця обставина робить Григорія Сковороду причетним до вічності, а його постать для нащадків – емблемою життєвого ідеалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гранослов – 2005 : Альманах / [упоряд. Караваєва М. В., Медвідь В. Г.]. – К. : Неопалима купина, 2006. – 192 с.
2. Словник символів / [Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І. та ін.]; під. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К. : Редакція часопису «Народознавство», 1997. – 156 с.
3. Святе Письмо Старого та Нового Завіту Українського Біблійного Товариства, 1994. – 1422 с.
4. Семиотика страху / [ред. Нора Букс, Франсис Конт]. – Сорбонна : Русский институт. Париж–Москва, 2005. – 456 с.
5. Сковорода Г. Повне збір. тв. : У 2 т. / Григорій Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1 : Пісні. Вірші. Байки. Трактати. Діалоги. – 1973. – 532 с.
6. Сулима М. Книжиця у семи розділах / Микола Сулима. – К. : Фенікс, 2006. – 424 с.
7. Українська література ХІV–ХVІ ст. / [авт. вступ. ст., ред. тому В. Л. Микитась ; упоряд. і прим. В. П. Колосової та ін.]. – К. : Наукова думка, 1988. – 600 с. – («Бібліотека української літератури»).
8. Українська література ХVІІ ст. / [упоряд., прим. і вступ. стаття В. І. Кречотня; ред. О. В. Мишанич]. – К. : Наукова думка, 1987. – 608 с. – («Бібліотека української літератури»).
9. Філологічні семінари. Література як стиль і спогад : зб. наук. праць за матеріалами філологічного семінару 20 грудня 2002 р., Київ. – Вип. 6 / відп. ред. О. Г. Астаф'єв. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003. – 174 с.
10. Чижевський Д. Українське літературне бароко. Вибрані праці з давньої літератури / Дмитро Чижевський. – К. : Обереги, 2003. – 576 с. – (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. – Т. ІV).
11. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс. Григорій Сковорода сучасними очима. Розмисли / Валерій Шевчук. – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2008. – 528 с. – («Українці у світовій цивілізації»).

Рецензенти: Башкирова О.М., к.філол.н, доцент,
Бросаліна О.Г., к.філол.н.

© Гаврилюк Н.І., 2009

Стаття надійшла до редколегії 25.10.09